

ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ НАПН УКРАЇНИ

Луценко Олена Львівна

УДК 159.923.2:364-787.522-043.86

**ЗАКОНОМІРНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ЛЮДИНИ НА
СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ЕВОЛЮЦІЇ**

19.00.01 – загальна психологія, історія психології

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна

Науковий
консультант:

член-кореспондент НАПН України,
доктор психологічних наук, професор
Титаренко Тетяна Михайлівна,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, завідувачка лабораторії
соціальної психології особистості

Офіційні
опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Данилюк
Іван Васильович**, Київський національний
університет імені Тараса Шевченка, факультет
психології, декан; кафедра загальної психології
завідувач

доктор психологічних наук, професор **Кривоконь
Наталія Іванівна**, Інститут психології імені
Г. С. Костюка НАПН України, лабораторія
навчання імені І. О. Синиці, провідний науковий
співробітник

доктор психологічних наук, доцент **Дорожкін
Валерій Романович**, Інститут підготовки кадрів
Державної служби зайнятості України, кафедра
психології та соціальної роботи, професор

Захист відбудеться «11» грудня 2018 року об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.457.01 в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: 04070, Київ, вул. Андріївська, 15.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту соціальної та політичної психології НАПН України за адресою: м. Київ, вул. Андріївська, 15.

Автореферат розіслано «___» листопада 2018 року.

Учений секретар спеціалізованої
вченої ради

Л. М. Коробка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Постановка проблеми дослідження. Проблема, якій присвячується ця робота, це – складність адаптації людини в умовах, які значним чином відрізняються від тих, в яких вона еволюціонувала та сформувалася як вид *Homo Sapiens*. Труднощі її вирішення обумовлені тим, що середовище існування людини було дуже швидко та кардинально змінено нею самою за останній час і багато психологічних особливостей та патернів поведінки стали виконувати замість колишньої адаптивної дезадаптивну функцію. Деякі еволюційні адаптації продовжують діяти на користь розквіту нашого виду, хоча ми можемо цього не усвідомлювати і боротися з певними нашими рисами, гадаючи, що вони шкідливі (тривога, депресія, лінощі). І ще одна категорія адаптацій – зовсім нові – лише починають формуватися в сучасному середовищі. Адже новітні умови сучасного етапу еволюції людини теж несуть із собою так звані тиски відбору, через які носії певних форм поведінки живуть довше та залишають більше нащадків, ніж носії інших форм поведінки. Аналіз того, чи втратили певні форми поведінки минулу адаптивність, продовжують її мати або лише набувають та як вони співвідносяться між собою – є важливим науковим завданням, розв'язання якого дозволить визначити закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції.

Стан вивчення проблеми. Проблема психологічної, психофізіологічної та соціально-психологічної адаптації вивчається в межах вітчизняної та зарубіжної психології з кінця XIX та протягом XX-XXI століть. Їй присвячені праці Ю. А. Александровського, В. В. Аршавського, Г. О. Балла, Ф. Б. Березіна, О. І. Зотової, О. М. Кокуна, Ц. П. Короленко, І. К. Кряжевої, М. С. Корольчука, П. С. Кузнецова, Р. Лазаруса, С. А. Ларіонової, Д. С. Лебедева, О. Г. Маклакова, С. Г. Максимової, А. А. Налчаджяна, Ж. Піаже, В. І. Розова, В. С. Роттенберга, Г. Сель'є, О. Г. Солодухової, А. В. Фурмана, І. А. Фурманова та інших вчених. Пов'язані з процесами адаптації проблеми (трансформації індивідуального досвіду, життєвих криз особистості, подолання стресу, альтруїзму, агресії, політичної поведінки, адаптації мігрантів) досліджені в роботах О. Є. Блинової, В. А. Бодрова, І. В. Данилюка, В. І. Дорожкіна, Л. А. Китаєва-Смика, Н. І. Кривоконь, О. М. Лактіонова, Л. А. Найдьонової, С. К. Нартової-Бочавер, Т. М. Титаренко та інших.

Вищезгадані дослідження зосереджені переважно на вивченні закономірностей адаптації, які можна спостерігати протягом онтогенезу людини, хоча в них зустрічаються і звернення до більш широкого філогенетичного контексту. Про еволюційні причини психологічних проблем сучасних людей здогадувались такі вчені, як З. Фрейд, вказуючи на роль інстинктів, що діють на підсвідомому рівні; К. Юнг, який ввів поняття архетипів та колективного підсвідомого; когнітивні психологи, які показали, що тварину можна навчити не будь-яким патернам поведінки, а лише тим, які були найбільше властиві їй

протягом філогенезу (Р. Солсо); Д. М. Узнадзе, який ввів поняття установки як специфічного стану, який виникає у суб'єкта під впливом виникнення потреби і ситуації її задоволення; Р. Плутчик, який обґрунтував, що афекти, поведінка, особистісні риси, психічні розлади та его-захисні механізми є дериватами від первісних емоційних реакцій на довкілля, теорія Дж. Грея щодо індивідуально-психологічних розбіжностей, які походять від еволюційно-давніх систем активації, боротьби/втечі/завмирання та гальмування поведінки.

Проте безпосередня увага до філогенетичних витоків сучасних психічних феноменів і поведінки почала приділятися відносно нещодавно такими переважно зарубіжними авторами, як Дж. Барков, Д. Басс, М. Л. Бутовська, М. Вілсон, Ван Вугт, А. Волк, М. Делі, Л. Космідес, Р. Нессе, Дж. і Л. Палмер, Д. Кенрик, Дж. Тубі, Е. Хаген, С. Хрді та ін., які представляють новий підхід в психологічній науці – еволюційну психологію. На жаль, між дослідженнями психологічної адаптації на рівні онтогенезу та філогенезу спостерігається розрив, який потребує пошуку шляхів його подолання.

Актуальність дослідження. Застосування еволюційно-психологічного підходу для розв'язання проблеми адаптованості сучасної людини є дуже перспективним та плідним, про що свідчить надзвичайне зростання масиву наукових робіт, які почали проводитися у цьому напрямку (Т. Ліхі, П. Саугстад, Б. Хегенхан, М. Олсон, М. Розенцвейг, С. Бريدлов, С. Дейман, М. Россано, С. Салмон, Т. Шачелфорд та ін.). Роботи, які виконуються у межах еволюційно-психологічного підходу, демонструють результати, що надають можливість будувати на їх основі прогнози, перевіряти їх та впливати на особливості психічних і поведінкових проявів сучасних людей.

У вітчизняній психології конче не вистачає досліджень, які враховували б не лише сучасний стан людини і суспільства, а й первинні причини деяких універсальних психологічних конфліктів, зокрема між батьками та молодим подружжям, між жінками і чоловіками, між учнями в школі та ін. Не враховується еволюційна основа багатьох психологічних проблем, специфіка давніх психологічних адаптацій, успадкованих патернів поведінки, які діють на несвідомому рівні. Для дослідження цих важливих психологічних явищ бракує валідних діагностичних методик.

Актуальність проблеми, її недостатня теоретична і практична розробленість зумовили вибір теми дослідження: «Закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконувалася в межах наступної наукової тематики: НДР кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Стратегії підтримки психологічного здоров'я в умовах кризи» (код за ЕДРПОУ 02071205, 2016-2018 рр.); НДР кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Психологічні особливості особистості та

соціальних груп у контексті викликів сучасності» (№ держреєстрації 0113Г008415, 2013-2015 рр.); НДР від Фонду розвитку і модернізації наукового та навчально-наукового обладнання ХНУ імені В.Н. Каразіна «Забезпечення апаратним обладнанням наукових, прикладних досліджень та навчального процесу в галузях психофізіології, психосоматики та психології здоров'я» (№811н/1-13), 2013 р.; НДР кафедри прикладної психології ХНУ імені В.Н. Каразіна «Психологічні прояви особистостей та соціальних груп у різних сферах сучасної життєдіяльності» (№ держреєстрації 0110U006015, 2010-2012 рр.). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол № 4 від 28 березня 2018 року).

Об'єкт дослідження: психологічна адаптація людини.

Предмет дослідження: закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції.

Мета дослідження: виявлення зв'язків сучасних психологічних рис і поведінки людини з її еволюційним минулим як проявів закономірностей психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції та визначення адаптивних функцій даних рис і поведінки.

Завдання дослідження:

1. Обґрунтувати доцільність еволюційно-психологічного підходу як теоретичної та методологічної основи дослідження закономірностей психологічної адаптації людини, які проявляються в її сучасних рисах та поведінці. Обрати феномени для власного дослідження.

2. Здійснити аналіз сучасних проявів давніх адаптацій в гендерній і сімейних сферах, які актуалізуються в процесі об'єднання родів та розв'язання репродуктивних проблем.

3. На основі виявлення еволюційних чинників політичних рішень сучасних людей знайти пояснювальну типологічну модель для інтерпретації логіки електоральної поведінки та її прогнозування.

4. Здійснити концептуалізацію властивості психіки «примативність» як найбільш пов'язаної з еволюційним минулим людини та провести її емпіричну перевірку. Визначити адаптивність примативності в різних суспільно-політичних умовах.

5. Розробити релевантні інструменти дослідження булінгу як форми боротьби за статус, пов'язаної з примативністю. Визначити особливості проявів булінгу в шкільному середовищі.

6. Виявити порушення здорової поведінки на психологічному та психофізіологічному рівнях, пов'язані з невідповідністю сучасних умов існування людини тим, в яких вона еволюціонувала. Розробити відповідний інструмент дослідження.

7. Адаптувати діагностичний інструментарій для дослідження критичного мислення як протиприроди примативності та визначити характеристики критичного мислення.

8. З'ясувати сучасну адаптивність обраних психологічних і поведінкових феноменів та побудувати структурно-функціональні моделі співвідношення адаптацій різного значення як прояву їх закономірностей з метою подолання розривів у розумінні онтогенетичних/філогенетичних адаптацій та давніх нефункціональних адаптацій (тих, що повністю або частково втратили адаптивну функцію), давніх функціональних (які зберігають своє адаптивне значення) і нових адаптацій (які останнім часом набувають адаптивного значення). Систематизувати потенційно нові адаптації.

Методи дослідження. *Методи теоретичного аналізу:* структурування, класифікація, аналіз та синтез, логічний перенос, узагальнення, функціональний, графічний аналіз, залучення соціально-економічних міжнародних індексів якості життя та демократії (для пошуку еволюційних закономірностей, які стоять за сучасними формами поведінки; для розробки структурно-функціональних моделей співвідношення адаптацій різного значення; для пояснення феномену неефективного політичного вибору).

Методи якісного аналізу: контент-аналіз (для обробки якісної інформації, зібраної методами інтерв'ю і репертуарних решіток Келлі).

Метод організації досліджень – порівняльний, метод зрізів (для порівняння груп, різних за статтю та іншими критеріями), псевдолонгітюдний метод (для порівняння різних вікових груп школярів, що використовують булінг). *Методи збору даних:* напівструктуроване інтерв'ю, анкетування, тестування, методи соціально-психологічної діагностики, психосемантичні методи, психофізіологічні методи для виявлення особливостей прояву та адаптивності усіх змінних дослідження.

Для розробки і адаптації нових тестів («Жіночої адаптивності у стосунках з протилежною статтю», «Примативності», «Порушень здорової поведінки», «Критичного мислення») використовувалися методи конструювання, аналізу та відсіювання завдань, перевірки дискримінативності, складності, надійності, валідності, факторизації, стандартизації та адаптації тестів.

Для валідації нових тестів та перевірки адаптивності/дезадаптивності сучасних патернів поведінки використовувалися такі тести і методи: тест культурно-вільного інтелекту Р. Кеттелла, 16 особистісних факторів Р. Кеттелла, «Маскулінність-фемінінність» С. Бем, тест життєстійкості С. Мадді, тест оптимізму СТОУН-В, егоцентричних асоціацій Т. Пашукової, самомоніторингу М. Снайдера, макіавеллізму В. Знакова, соціального інтелекту Дж. Гілфорда, психофізіологічний метод ЕЕГ, особистісний диференціал, біографічний опитувальник в адаптації В.О. Чікер, шкала локусу контролю Дж. Роттера, «Тест восьми потягів» Л. Сонді, інтерв'ю, БОО «Адаптивність» О.Г. Маклакова (для дослідження адаптивних

феноменів в гендерній та сімейній сферах); тест макіавеллізму В. В. Знакова, Тест ригідності Г. Залевського, Опитувальник для виявлення домінуючого інстинкту В. І. Гарбузова, Тест «Індекс життєвого стилю» Х. Келлермана, Р. Плутчика, Тест антиципаційної спроможності В. Д. Менделевича, Методика дослідження вольової саморегуляції А. Г. Зверкова та Е. В. Ейдмана, Тест «Здорова поведінка», тест Міні-Мульт, Тест психологічного благополуччя К. Ріфф) та психофізіологічний аналіз варіабельності серцевого ритму (ВСР) (для вивчення примативності); методика шкільної тривожності А. Прихожан, «Кактус» М. Панфілової, «Три дерева» Е. Клессман, «Драматичний трикутник» О. Ніконової, дитячий особистісний опитувальник Р. Кеттела, «Малюнок неіснуючої тварини», «Тест руки», ПДО, тест примативності, макіавеллізма В. Знакова, стилю керівництва К. Левіна, «Тест восьми потягів» Л. Сонді, тест психологічної атмосфери в колективі Ф. Фідлера, метод соціометрії, залучені показники здоров'я та академічної успішності (для вивчення булінгу як прояву примативності); тест «Здорова поведінка», Тест антиципаційної спроможності В. Д. Менделевича, методика «Індекс життєвого стилю» Х. Келлермана, Р. Плутчика, Х. Конта, опитувальник Міні-Мульт, Тест вольової саморегуляції А. Г. Зверкова, Е. В. Ейдмана, тест примативності, тест домінуючого інстинкту В.В. Гарбузова, методика Б. Райна «Колесо життя», шкали психологічного благополуччя К. Ріфф, психофізіологічний метод ВСР (для вивчення порушень здорової поведінки як прояву примативності); тест включених фігур Готшальдта, тест властивостей темпераменту Я. Стреляу, опитувальник рефлексії А. В. Карпова, тест «Умовивід» Дж. Фланагана, Тест примативності, задача на перенос знань від загального до окремого, психофізіологічні методи ЕЕГ, ЕКГ (для вивчення критичності мислення як протипаги примативності).

Методи математико-статистичного аналізу: описова статистика для встановлення центральних тенденцій, варіативності, форм розподілів усіх отриманих показників; для визначення зв'язків між змінними дослідження і аналізу структури конструктів (кореляційний аналіз, факторний аналіз); для перевірки значущості розбіжностей між середньогруповими даними та розподілами даних за усіма дослідженими феноменами (критерії t Стьюдента, Вілкоксона-Манна-Уїтні, Колмогорова-Смірнова, Крускалла-Уоллеса, дисперсійний аналіз Фішера ANOVA, медіанний тест).

Дослідженнями, які проводилися протягом 2007-2017 років, було охоплено 2579 осіб (814 чоловіків, 1765 жінок) віком від 8 до 70 років, різного соціального статусу, у т.ч. школярів, студентів різних спеціальностей, працівників приватних та державних установ, пенсіонерів, безробітних тощо з різних міст та райцентрів України.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що *вперше:*

- на базі еволюційно-психологічного підходу запропоновано критерії підбору сучасних психологічних феноменів, в яких найбільш імовірно проявляються

еволюційно-психологічні закономірності, а саме, універсальність у часі та просторі, парадоксальність, стійкість до корекційних впливів, зв'язок з виживанням та репродукцією, що дозволило підібрати феномени для власного аналізу;

- визначено закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції, що розкривають: первинну адаптивну причину виникнення феномену в еволюції (зокрема, різний батьківський внесок, невизначеність батьківства, побудова ієрархії тощо); сучасне функціональне адаптаційне значення феноменів (чи вони втратили, зберігають або лише набувають адаптивних функцій); співвідношення різних за функціональним і смисловим значенням адаптаційних феноменів;

- запропоновано класифікацію сучасних патернів поведінки з урахуванням їх функціонального адаптаційного значення: давні нефункціональні (застарілі), давні функціональні (ті, що зберігають адаптивність) та нові (знаходяться у стадії формування) адаптації. Серед застарілих патернів охарактеризовано булінг, прояви примативності, неефективний політичний вибір, конфлікти між батьками та молодим подружжям; серед патернів, що зберігають адаптивність, – жіноче кокетство і критичне мислення; серед патернів, що лише набувають адаптивних функцій, – сурогатне материнство і здоровий спосіб життя.

- запропоновано новий психологічний конструкт – жіноче кокетство – як спосіб адаптації жінок у стосунках з протилежною статтю, що виконує функцію захисту жіночих адаптивних інтересів в умовах більшого батьківського внеску жінок та меншого – чоловіків, який включає такі складові: артистизм, впевненість, нарцисизм, демонстративність, високий рівень домагань, скептицизм, маніпулятивність, обережність, недовіра до чоловіків, «захисна броня», самоконтроль, азартність, самопрезентація;

- виявлено адаптивні якості жінок, які беруть участь у програмах сурогатного материнства, а саме, високу нервово-психічну стійкість, відсутність страхів, пов'язаних з пологами, мотивацію прихильності та низької сором'язливості; знайдені еволюційно-стародавні джерела цієї практики, до яких належать розподілене батьківство, кооперативне годування та інститут наложниць;

- визначено еволюційні джерела неефективних політичних виборів, для чого застосовано еволюційну модель поведінкових типів «наївних», «шахраїв» та «злопам'ятних», які диспропорційно представлені у популяціях з тривалими авторитарними владними режимами, доведено дезадаптивність цієї поведінки, що приводить до низької якості життя популяції;

- визначено нові складові конструкту «Схильність до порушень здорової поведінки», а саме, «гонитва за модою», «низький самоконтроль здорової поведінки» та «саморуїнівна поведінка» за допомогою конструювання нової методики; показано, що намагання дотримуватися здорового способу життя викликає суперечливі психологічні та психофізіологічні реакції як адаптивний механізм, який ще знаходиться у стані формування;

- побудовано структурно-функціональні моделі співвідношення адаптацій різного значення, що сприяє ліквідації розривів у розумінні онтогенетичних/філогенетичних адаптацій та давніх нефункціональних адаптацій, давніх функціональних і нових адаптацій. Визначено три способи співіснування філогенетичних і онтогенетичних адаптацій – прояв філогенетичних адаптацій у вигляді онтогенетичних, надбудова онтогенетичних над філогенетичними та незалежне функціонування онтогенетичних на рівні свідомості та філогенетичних на рівні підсвідомого. Давні, збережені та нові адаптації не змінюються стрибкоподібно та мають зони перетину, що включають елементи суміжних класів. Це є проявом закономірностей, що розкривають співвідношення різних за функціональним і смисловим значенням феноменів.

Дістали подальшого розвитку положення:

- про конструкт «примативність», який концептуалізовано через його компоненти (нездатність до контролю агресивності, макіавеллізм, лінощі, імпульсивність, забобонність і небажання розвиватися) завдяки побудові авторського тесту та завдяки вивченню зв'язків примативності з психофізіологічними показниками адаптації, схильністю до булінгу, порушеннями здорової поведінки та некритичністю мислення;

- про особливості критичного мислення, його прямі зв'язки з сенсорною чутливістю як властивістю темпераменту, полenezалежністю, здатністю до переносу знань та зворотні зв'язки з ригідністю як властивістю темпераменту та примативністю; для діагностики критичності мислення було здійснено адаптацію американського тесту Л. Старкі.

Поглиблено уявлення:

- про причини та наслідки сімейних конфліктів: показано, що до погіршення стосунків між членами розширеної родини (свекрухами, свекрами, тестями, тещами, невістками, зятями) призводять еволюційно-психологічні закономірності невизначеності батьківства, прагнення збільшення репродуктивного потенціалу, конкуренція між чоловіками різних поколінь (зятями та тестями) та рівень їх психологічного неблагополуччя;

- про особливості булінгу як поведінки, зорієнтованої на здобуття статусу та ресурсів найбільш енергоекономічним і безпечним для булера шляхом в шкільному середовищі від молодших до старших класів, а також про психологічні властивості жертв булінгу серед вчителів.

Практичне значення дослідження. Розроблені в межах роботи психометричні тести впроваджено у діяльність практично-орієнтованих та науково-освітніх організацій. Зокрема, «Тест жіночої адаптивності у відносинах з протилежною статтю (жіночого кокетства)» впроваджений у роботу ТОВ «Інститут сімейної психології та консультування», акт впровадження від 10.01.18; адаптований О. Л. Луценко «Тест критичності мислення Л. Старкі» впроваджений у роботу ТОВ Інформаційне Агенство «Знай», акт впровадження від 16.02.18 і

кафедри загальної психології та патопсихології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, акт впровадження від 08.05.18; розроблений О. Л. Луценко разом з К. З. Абсалямовою «Тест примативності (ступеню впливу інстинктивних потягів на поведінку)», впроваджений у роботу науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології Національного університету цивільного захисту України, акт впровадження від 26.02.18; розроблений О. Л. Луценко разом з О. Є. Габелковою «Опитувальник порушень здорової поведінки» впроваджено у навчальний процес кафедри психіатрії, наркології, неврології та медичної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, акт впровадження від 12.02.18.

Результати дослідження використано в освітньому процесі факультету психології та Каразінській школі бізнесу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна при розробці лекцій та практичних занять дисциплін «Еволюційна психологія», «Психодіагностика», «Психофізіологія», «Соціально-психологічна компетентність для професійного розвитку» та «Лідерство» згідно навчального плану.

Особистий внесок здобувача. У публікаціях, спільних з К. З. Абсалямовою (2.5; 2.8-2.11), автору належить планування досліджень, математична обробка даних, інтерпретація результатів, редагування та написання основних частин статей. У публікаціях, спільних з О.Є. Габелковою (2.2; 2.3; 2.12; 2.13; 3.1; 3.5; 3.6) автору належить планування досліджень, підбір методів, математична обробка даних, інтерпретація результатів, редагування та написання основних частин статей. У публікації, спільній з О.Є. Габелковою та Т. І. Плісюк (2.15), автор спланувала дослідження, підбрала методи, провела статистичну обробку даних та написала статтю. У публікаціях, спільних з В.Р. Цокотою (2.14; 3.2; 3.7) автор спланувала дослідження, підбрала методи, провела опитування експериментальної групи, провела первинну та статистичну обробку даних та написала тексти статей. У публікації, спільній з О.М. Утевською (2.17) 90% роботи з підбору та аналізу літературних джерел та написання статті виконані автором. У публікації, спільній з М. Л. Бутовською та К. Є. Ткачук (3.9) автору належить планування дослідження, розробка і підбір методів дослідження, статистична обробка даних, інтерпретація результатів; написання основних частин статті (крім вступу). У публікації, спільній з О. М. Венгеровою та І. О. Зуєвим (2.4) автор виконав математичну обробку даних, аналіз результатів, написання усіх частин статті крім вступу. У публікації, спільній з К. А. Андронниковою (3.3), автору належить планування дослідження, розробка анкети, статистична обробка даних, інтерпретація результатів; написання тез. У публікації, спільній з А.S. Tsarkova (2.1), автору належить планування дослідження, участь у проведенні експерименту, статистична обробка даних, інтерпретація результатів; написання статті.

У автора є спільно розроблений з О. Є. Габелковою «Опитувальник порушень здорової поведінки», який також використано у дисертації О. Є. Габелкової (2015)

«Особистісні особливості студентської молоді, схильної до порушень поведінки у сфері здоров'я» (дис. канд. психол. наук), Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, та розроблені спільно з К.О. Лисак задачі на перенос знань, які використано у дисертації Лисак К. О. (2016) «Когнітивно-особистісні та індивідуальні чинники успішності переносу знань», (дис. канд. психол. наук), Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати роботи доповідалися на міжнародних та всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях: IX Міжнар. наук.-практ. конф. «Психологічні основи здоров'я, освіти, науки та самореалізації особистості» (Рівне, 2017), IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології» (Харків, 2017), VII Харківських міжнародних психологічних читаннях «Актуальні проблеми теорії і практики психологічної допомоги» (Харків, 2015), VI междунар. науч. конф. «Актуальные аспекты современной психофизиологии» (РФ, Санкт-Петербург, 2015), I междунар. науч.-практ. конф. «Социальная психология здоровья и современные информационные технологии» (Беларусь, Брест, 2015), II Міжнар. наук.-практ. конф. «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (Харків, 2015), IV Міжнар. наук.-практ. конф. «Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2014), V междунар. науч. конф. «Актуальные аспекты современной психофизиологии» (РФ, Санкт-Петербург, 2013), Всероссийская науч. конф. «Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы» (РФ, Москва, 2013), IX Міжнар. наук.-практ. конф. «Сучасні проблеми екологічної психології: Рекреаційні та урбанізаційні тенденції регіонального розвитку» (Севастополь, 2013), I Міжнар. наук.-практ. конф. «Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід» (Харків, 2013), 27th Conference of the European Health Psychology Society «Well-being, quality of life and caregiving» (France, Bordeaux, 2013), 9-а міжнародна научна практична конференція «Achievement of high school – 2013» (Народна Република Българија, Софія, 2013), 1-й междисциплинарный форум по проблематике общественного здоровья «Культура здоровья, здравоохранение и медицина будущего. От общества больных к обществу здоровых» (Харьков, 2013), Міжнар. наук.-практ. конф. «Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука» (Харків, 2012), «23rd Annual Meeting of the Human Behavior and Evolution Society» (France, Montpellier, 2011), Третя міжнар. наук.-практ. конф. «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін у суспільстві» (Одеса, 2011), Наук.-практ. конф. «Психічні і соматичні розлади психогенного походження» (XII Платонівські читання) (Харків, 2009), Всеукр. наук.-практ. конф. «Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності» (Дніпропетровськ, 2008), VIII Всеукр. наук.-практ. конф.

«Актуальні проблеми практичної психології» (Херсон, 2008), Міжнар. наук.-практ. конф. «Особистість і суспільство у вимірі політичної психології» (Харків, 2007). Основні результати дослідження доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри прикладної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (Харків, 2015-2018), на науково-методологічному семінарі Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (Київ, 2018).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження представлено у 49 публікаціях. Серед них 1 монографія, 9 статей у наукових періодичних виданнях інших держав (з них 3 статті у виданнях, включені до міжнародної наукометричної бази SCOPUS), 18 статей у наукових фахових виданнях України, та 16 статей і тез у наукових збірниках та матеріалах конференцій, 2 статті, що додатково відображають наукові результати дисертації, 3 свідоцтва про авторське право на твір.

Кандидатську дисертацію на тему: «Стратегії та механізми психологічної адаптації особистості до умов перехідного періоду в суспільстві» було захищено у 2006 році. Положення та висновки кандидатської дисертації у докторській дисертації не використовувались.

Структура і обсяг роботи. Дисертаційна робота складається зі вступу, 5 розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та 9 додатків. Обсяг загального тексту дисертації складає 447 стор. (20 д.а.), з них основного тексту 337 стор. (16 д.а.). Робота ілюстрована 31 таблицями та 27 рисунками. Список використаних джерел містить 439 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність проблеми дослідження та висвітлено сучасний стан її вивчення, визначено об'єкт, предмет та мету дослідження, вказано основні завдання роботи, розкрито теоретико-методологічні засади та описано методи дослідження, показано наукову новизну та практичне значення роботи, наведено дані про її апробацію, основні публікації автора та структуру дисертації.

У **першому розділі** дисертації «Еволюційна психологія як підхід, що вивчає еволюційне походження та адаптивність сучасних психологічних феноменів» проведено аналіз специфіки, історії, методології, основних відкриттів та концептуальних положень еволюційної психології, які постали теоретичним базисом для вивчення філогенетичного адаптаційного походження багатьох сучасних форм поведінки та психологічних властивостей людини.

Простежений історичний розвиток еволюційної психології у ХХ-ХХІ ст., показано, що еволюційна психологія як новий напрям, що сформувався у 90-х роках ХХ століття, виник не на пустому місці. Вона зароджувалась та розвивалась ще з початку ХХ століття на базі цілої низки наукових напрямів: еволюційної біології та філософії (Ч. Дарвін, Г. Спенсер), психології адаптацій / функціональної психології (У. Джеймс), зоопсихології, порівнювальної психології (В. Вагнер),

фізіології (І. Сеченов, О. Ухтомський, П. Сімонов), психологічних концепцій еволюційного походження психіки та свідомості (О. Лурія, О. Леонт'єв, Б. Поршнєв), біхевіоризму (І. Павлов, М. і К. Бриленд, Р. Боллс), психоаналізу (З. Фрейд), когнітивної психології (Н. Хомскі), етології (К. Лоренц), соціобіології (Е. Уілсон), генетики (Р. Фішер), клінічної психології (Л. Уітмер) та психіатрії (Р. Нессе). Основна особливість еволюційної психології, на відміну від інших психологічних підходів, полягає в тому, що мозок, психіка та поведінка людини розглядаються як органи адаптації, які сформувалися за період основної еволюції гомінід (переважно у Плейстоцені) під впливом природного і статевого відбору (Дж. і Л. Палмер, Дж. Барков, Дж. Тубі, Л. Космідес, Д. Басс, С. Пінкер, М. Делі, М. Вілсон та ін.). Еволюційна психологія оперує поняттями тиск відбору та середовище еволюційної адаптації, які дозволяють простежити зародження, динаміку різних психологічних явищ та оцінити їх адаптивне значення.

В розділі розкрито методологічні принципи еволюційної психології, які базуються на системному залученні даних, методів та процедур з різних наук, зокрема, еволюційної біології, економіки, комп'ютерної науки, різних галузей психології, медицини, генетики, фізіології, етології, фізичної та культурної антропології, палеонтології, етнографії, екології та ін. В роботі ми використали принципи еволюційної біології (невизначеність батьківства, батьківський внесок), економіки та соціології (витрати, пов'язані з підвищенням привабливості для протилежної статі, соціально-економічні індекси країн), політології (оцінка роботи відомих політичних діячів), етології (поняття примативності, класифікація «шахраїв/наївних/злопам'ятних»), антропології (розповсюдженість сімейних конфліктів, булінгу тощо) та різних галузей психології.

Розкрито значення відкриттів у царині еволюційної психології, які сприяли поглибленому розумінню цілої низки психологічних феноменів у таких сферах психології, як вікова (вікові кризи), соціальна (паніка, популярність, чутки), гендерна (критерії вибору статевого партнера, стратегії стосунків), психофізіологія (розпізнавання облич, системи поведінки), когнітивна (залежність якості розв'язання завдань від їх еволюційної значущості), сімейна (розлучення, ревності, зради) тощо.

Проаналізовано сучасні українські роботи, в яких застосовано апарат еволюційної психології для вивчення дуже широкого спектру психологічних явищ від альтруїзму до музичної культури (В. Дорожкін, І. Батраченко, Л. Журавльова, О. Стебельська, О. Ковальова, С. Денежніков, Луїс Сабайя Гомес, І. Мейжис, В. Романюк, Л. М. Рибалко, О. Посвістак, М. Нероба, М. Ткалич, Т. Зінченко, Р. Вовчук, А. Прокоф'єва, О. Блискун).

Сформульовано ознаки психологічних феноменів, для вивчення яких доцільно використовувати еволюційно-психологічний підхід оскільки в їх основі найбільш імовірно лежать еволюційні закономірності: універсальність, парадоксальність, стійкість до психокорекційних впливів, зв'язок з виживанням і репродукцією.

Обґрунтовано недостатність врахування лише закономірностей онтогенезу індивіда для розуміння складних форм поведінки.

За допомогою аналізу баз даних наукових публікацій SCOPUS та Web of Science доведено, що актуальними і мало вивченими залишаються причини конфліктів в гендерній та сімейній сферах, булінгу у шкільному середовищі, нехтування здоровим способом життя, неефективної політичної поведінки та пов'язаного з нею браку критичного мислення. На базі аналізу стає очевидним, що на сьогодні в психології не вистачає системного аналізу явища психологічної адаптації, через що спостерігаються розриви і пробіли у розумінні онтогенетичних/філогенетичних адаптацій та адаптацій різного функціонального значення.

Другий розділ «Сучасні прояви давніх адаптацій в гендерній та сімейній сферах» присвячений емпіричному дослідженню трьох психологічних і поведінкових феноменів, які мають еволюційну адаптаційну основу: жіноче кокетство, конфлікти після поєднання родів і сурогатне материнство.

Оскільки «жіноче кокетство» – це новий конструкт у психології, для його дослідження був розроблений тест «Опитувальник жіночої адаптивності у стосунках з протилежною статтю (жіночого кокетства)», який пройшов повну психометричну перевірку. У цьому дослідженні взяли участь 707 осіб. Використовувалися методи експертного опитування, репертуарних решіток Келлі, контент-аналізу, психометричні тести, психофізіологічний метод ЕЕГ, математико-статистичний аналіз. «Жіноче кокетство» – це комплексна психологічна властивість, яка дозволяє жінкам бути привабливими для чоловіків, викликати в них прагнення до довготривалих стосунків, до фінансових, часових та енергетичних внесків. Факторний аналіз (метод головних компонент, значущі фактори пояснюють 83% дисперсії змінної) показав такі її складові, як артистизм, впевненість, нарцисизм, демонстративність, високий рівень домагань, скептицизм, маніпулятивність, обережність, недовіра до чоловіків, «захисна броня», самоконтроль, азартність, самопрезентація. Ця психологічна властивість кореляційно пов'язана з такими особистісними рисами як «Стійкість, незалежність» ($\rho=0,21$, $p<0,05$), «Високий самоконтроль, здатність стримувати тривожність» ($\rho=0,22$, $p<0,05$), андрогінність (маскулінність ($\rho=0,48$, $p<0,01$), фемінінність ($\rho=0,37$, $p<0,05$), макіавеллізм ($\rho=0,35$, $p<0,05$). Саме ці риси корисні для захисту жіночих адаптивних інтересів в умовах більшого батьківського внеску жінок (вагітності, пологів та грудного годування) та вразливості під час виношування плоду та догляду за маленькою дитиною. Ця давня адаптація, яка зберігає своє значення дотепер, функціонально може бути пояснена за допомогою теорії «коштовних сигналів» (А. Графен, Ф. МакЕндрю, Р. Докинз), оскільки такі риси і поведінка жінки сигналізують, що в неї хороші гени.

Адаптивність жіночої здатності до кокетства кореляційно пов'язана з вищою життестійкістю ($\rho=0,86$; $p<0,001$), оптимізмом ($\rho=0,63$; $p<0,001$), інтелектуальними

($\rho=0,46$; $p<0,001$) та адаптивними психофізіологічними характеристиками жінок. Схильність до кокетства сильніше проявляється у жінок з неповних сімей через недостатність сімейної підтримки та більшу необхідність у партнері та ресурсах.

Оскільки конфліктні стосунки між молодим подружжям та батьками носять системний характер (З. Фрейд, П. Мердок, В. Павленко, Т. Ву, Е. Воланд), ми присвятили цьому дослідження, в якому взяли участь невістки (30 осіб), зяті (30 осіб), тещі, тесті, свекри, свекрухи (50 сімейних пар).

Аналіз стосунків в новій родині після об'єднання родів підтверджує, що еволюційні закономірності продовжують діяти у сучасних умовах та проявляються в емоціях, почуттях, поведінці членів родин. Найгірші стосунки мають місце між свекрухою та невісткою (розбіжності між оцінками матерів невістками та зятями за фактором «оцінки» ОДФ ($p<0,01$) та фактором «активності» ($p=0,03$)); між зятем і тестем (тесть сприймає зятя як більш слабкого: $p=0,01$).

На стосунки між невістками та батьками чоловіка негативно впливають екстравертованість ($\rho=-0,43$; $p=0,018$) і соціальна активність невістки ($\rho=0,45$; $p=0,013$). Найкращі стосунки спостерігаються між тещами та зятями (у них взаємно найвищі оцінки за ОСД). Для стосунків невістки з батьками чоловіка інтернальність членів родини не має значення, але вища інтернальність тестя покращує його стосунки з зятем ($\rho=0,49$, $p=0,011$), як і його вища емоційна стабільність (відношення до «сили» зятя: $\rho=-0,43$, $p=0,03$; відношення до «активності» зятя: $\rho=-0,55$, $p<0,01$). Особисті проблеми зятя погіршують його стосунки в родині, зокрема, негативна сімейна ситуація у дитинстві ($\rho=-0,45$, $p=0,013$), проблемний стиль виховання ($\rho=0,45$, $p=0,012$), низькі сила «Я» ($\rho=-0,38$, $p=0,039$), соціальний статус ($\rho=-0,49$, $p=0,007$), соціальна активність ($\rho=0,37$, $p=0,045$) і нейротизм ($\rho=0,37$, $p=0,043$).

Спостерігаються прояви наступних еволюційно-психологічних закономірностей, які регулюють відносини у розширеній родині: невизначеність батьківства для чоловіка та представників його роду; намагання підвищити репродуктивний потенціал сина (з боку свекрухи); експлуатація, тобто зменшення власних зусиль ціною використання зусиль особини з іншого роду; конкуренція між представниками сім'ї однієї статі. Ці прояви давніх адаптацій у розширеній родині ми вважаємо такими, що частково втратили свою адаптивну функцію через те, що вони викликають негативні емоції, проблеми у спілкуванні та кооперації, погіршення здоров'я, розлучення і навіть репродуктивні втрати, що знижує функціональний потенціал сім'ї.

Проблема сурогатного материнства є малодослідженою і викликає суперечливі оцінки (О. Ван Ден Аккер, В. Джадва, А. Панде, Е. Теман, Г. Сторей, М. Ть'ю,), оскільки сам феномен з'явився нещодавно. Для вивчення цієї нової жіночої форми поведінки ми провели дослідження, в якому взяли участь 28 сурогатних матерів та 60 жінок з іншим способом репродуктивної поведінки (без дітей, з 1-2 дітьми та багатодітні матері – по 20 осіб).

Жінки, які виконують роль сурогатної матері, за своїми особистісними якостями оптимально пристосовані до обов'язків, які на них покладаються. Вони мають вищі адаптаційні здібності, зокрема, поведінкову регуляцію ($H=19,0$; $p<0,001$) та комунікативний потенціал ($H=10,7$; $p=0,013$), мало виражену іпохондрію ($H=27,9$; $p=0,001$) та психастенію ($H=21,9$; $p=0,001$). Мотивацією жінок, які стають сурогатними матерями, є більш виражений потяг до контактів ($H=11,1$; $p=0,011$) і менш виражені сором'язливість ($H=12,5$; $p=0,006$) та агресивність ($H=9,9$; $p=0,019$). Вони дуже позитивно ставляться до процесу вагітності (в тому числі, до сурогатної) та пологів ($H=62,0$; $p<0,001$), і мають менше страхів, пов'язаних з цим процесом ($H=17,1$, $p<0,001$). Для них характерні: дещо нижчий рівень освіти, часто відсутність чоловіка або розлучення, незадовільні житлові умови та нестача матеріального забезпечення. Сурогатні матері намагаються розв'язувати свої соціальні та особисті проблеми через репродуктивну діяльність. Це нова форма адаптації для жінок з високою фертильністю та для безплідних пар, яка має еволюційний прообраз у кооперативному годуванні (С. Грді), розподіленому батьківстві (К. Райєн, К. Джета) та інституті наложниць (А. Турп).

У **третьому розділі** дисертації «Еволюційні чинники політичної поведінки сучасних людей» описані еволюційні механізми соціально-політичних феноменів, а саме, основні типи політичного устрою сучасних держав (демократичний/авторитарний), первинні основи яких виникли на різних етапах еволюції; лідерство, альтруїзм, індоктринація, непотизм, корупція, ксенофобія, війна, що базуються на інстинкті домінування, принципах родинної консолідації та неродинної ізоляції.

Детально був досліджений феномен неефективного політичного вибору. Дослідження цього феномену відбувалося за допомогою логічного переносу етологічної поведінкової типології «простаків/ шахраїв/злопам'ятних» на сучасних виборців та еліту. Критерієм неефективного політичного вибору вважається повторний вибір на другий термін до владних структур кандидата, який не виконав передвиборчих обіцянок під час першого терміну перебування на посаді. Така електоральна поведінка пояснюється накопиченням у відповідних популяціях психологічних типів особистості, які в еволюційній психології називаються «простакими» («наївними») та «шахраями». Психотип «простаків» надає альтруїстичну допомогу всім без розбору та не відстежує, чи допомагають їм у відповідь, коли допомога стає потрібною. Психотип «шахраїв» звертається по допомогу до інших, але ніколи не надає допомогу у відповідь, коли інші її потребують. Неефективний політичний вибір є ознакою домінування «наївного» еволюційного психотипу. Еволюційними механізмами неефективного політичного вибору виступають ігнорування результатів попередніх альтруїстичних інтеракцій, тобто довіра до шахраїв та індоктринація. Неефективність політичних виборів обумовлена недостатністю у популяції психологічного типу «злопам'ятних». Цей психотип надає допомогу особі, яка звертається по неї вперше, але запам'ятовує, чи

надавала ця особа допомогу у відповідь. «Злопам'ятні» не надають допомогу вдруге тим, хто хоч раз «не повернув борг». Брак психотипу «злопам'ятних» пов'язаний з домінуванням в історії певних країн періодів жорсткого авторитаризму, під час яких представники цього психотипу знищувалися або емігрували в інші країни. Неадаптивність неефективного політичного вибору доведена за допомогою залучення соціально-економічних міжнародних рейтингів якості життя та рівня демократії. На основі використання моделі «шахраїв/наївних/злопам'ятних» та відповідного аналізу можна прогнозувати, що патерн неефективного політичного вибору буде повторюватися в нашій країні допоки не зменшиться потік еміграції.

У **четвертому розділі** «Примативність як конструкт, що уособлює наслідки еволюційного минулого» описуються результати серії емпіричних досліджень примативності як властивості психіки, що відбиває ступень впливу інстинктивних потягів на поведінку людини. Зокрема в ньому викладені результати конструювання тесту примативності та досліджень інших психологічних явищ, пов'язаних з примативністю – шкільного булінгу, схильності до порушень здорової поведінки і критичного мислення.

Примативність – термін, запропонований в етології людини для позначення ступеня середньої пріоритетності інстинктивно-обумовлених практичних вчинків порівняно з пріоритетністю вчинків, обумовлених розумовими умовиводами. Для перевірки валідності цього конструкту та подальших його досліджень нами був розроблений Тест примативності. Вибірка включила 439 осіб (242 жінки, 197 чоловіків).

За результатами факторизації (метод головних компонент з варимакс-обертанням, значущі фактори пояснюють 58% дисперсії змінної) конструкт примативності складається з таких компонентів як нездатність до контролю агресивності, макіавеллізм, лінощі, імпульсивність, забобонність і небажання розвиватися. Конструкт примативності пов'язаний з такими конструктами, як: макіавеллізм ($\rho=0,33$, $p<0,001$), актуальна ригідність ($\rho=0,24$, $p=0,016$), сензитивна ригідність ($\rho=0,27$, $p=0,006$), установча ригідність ($\rho=0,20$, $p=0,044$) та ригідність як стан ($\rho=0,34$, $p<0,001$), низькою антиципаційною спроможністю ($\rho=-0,36$, $p<0,001$), вольовим самоконтролем ($\rho=-0,59$, $p<0,001$) усвідомленням мети в житті ($\rho=-0,33$, $p=0,013$). Захисними механізмами: регресією ($\rho=0,51$, $p<0,001$), компенсацією ($\rho=0,30$, $p<0,001$), проекцією ($\rho=0,19$, $p=0,001$), заміщенням ($\rho=0,42$, $p<0,001$), раціоналізацією ($\rho=-0,32$, $p<0,001$) та запереченням ($\rho=-0,16$, $p=0,006$). Симптомокомплексами депресії ($\rho=0,13$, $p=0,046$), психопатії ($\rho=0,22$, $p<0,001$), шизоїдності ($\rho=0,20$, $p=0,001$) та гіпоманії ($\rho=0,25$, $p<0,001$), перенапруженням психофізіологічних адаптаційних резервів, нехтуванням здоровою поведінкою: невживання алкоголю ($\rho=-0,15$, $p=0,019$), фізичні вправи ($\rho=-0,36$, $p<0,001$), стрес-контроль ($\rho=-0,19$, $p=0,002$) і безпека ($\rho=-0,26$, $p<0,001$).

Роль примативності знижується з розвитком цивілізацій, поступаючись місцем

раціональності, інтелекту, що надають більший адаптивний потенціал людині за рахунок розвинутої антиципації, самоконтролю, більш об'єктивного сприймання реальності, оптимального використання власних резервів та ресурсів ситуації. Примативність може бути частково адаптивною в авторитарних суспільствах. Концептуально примативність пов'язана з агресивною поведінкою, однією з розповсюджених форм якої виступає дитячий та підлітковий булінг як агресія, спрямована на слабкіших учнів (М. Л. Бутовська, А. Волк, Дж. Колберт, І. С. Кон, Д. Ольвеус, М. Омарі, Е. Роланд). Історико-теоретичний аналіз булінгу підтверджує універсальність, парадоксальність та стійкість цієї форми поведінки.

Для дослідження проявів та розповсюдженості шкільного булінгу ми провели низку досліджень зі школярами та вчителями. В дослідженні взяли участь 130 учнів молодшої школи (57 дівчат і 73 хлопця), 97 учнів середньої ланки школи (40 дівчат і 57 хлопців), 92 учня старшої школи (42 дівчини і 50 хлопців) та 60 вчителів (лише жінки).

Для вивчення булінгу були розроблені 4 авторські анкети закритого типу, застосовані експерименти на нечесність Х. Хартшорна та на заздрісність Е.Фехра, психометричні тести, метод соціометрії, залучені показники здоров'я та академічної успішності. Як було виявлено, булінг є достатньо поширеним в нашому шкільному середовищі: 21% в молодшій школі, 32% в середній та 16% дітей в старшій активно використовують його. У булінгу домінують непрямі форми агресії (заборони та ігнорування, вербальні образи, моральне пригнічення), що надає булерам переваги в униканні покарань. Булери усвідомлюють свою соціальну роль агресора. Спостерігається закріплення цієї моделі поведінки через навчання булінгу його жертв. Булери мають високий, але виключно негативний соціальний статус. Шкільне середовище мимовільно створює умови для виникнення булінгу як форми побудови ієрархії через формальність даної соціальної групи (клас, школа) та відсутності спільної мети, для досягнення якої буде важливий внесок кожного члена групи. Серед особистісних рис булерів слід назвати заздрісність, агресивність, тривожність (у дитячому віці), домінантність, фрустрованість, страхи, низьку самооцінку, емоційність, гіпертимну та епілептоїдну акцентуації, схильність до алкоголізації та примативність, особливо такі складові останньої як імпульсивність, нестриманість агресії, макіавеллізм і небажання розвиватися (в підлітковому віці). Дітям і підліткам, яким у найменшому ступені властивий булінг, притаманні риси сенситивності, комунікативності, фемінінності, нейтральна позиція, забобонність, страх агресії. Вчителі часто не помічають булінг через прихованість даної форми агресії (відсутність кореляцій самооцінки булінгу та оцінки вчителів в молодшій школі; кореляція лише за таким видом булінгу як моральне пригнічення ($\rho=0,22$, $p=0,035$) в старшій школі; низька кореляція з булінгом взагалі у середній ланці школи ($\rho=0,20$, $p=0,047$)).

Булінг у середовищі вчителів з боку колег і адміністрації відчуває на високому рівні 16,7% вчителів, на середньому рівні – 70% вчителів і на низькому рівні –

13,3% вчителів. Жертвам переслідування (високий рівень булінгу) властиві: сприйняття атмосфери в школі як негативної, ліберальний стиль керівництва учнями, гуманізм, слабкий тип вищої нервової діяльності (меланхолічний темперамент), інтровертованість, прихильність. Для вчителів, що відчують середній рівень булінгу, властиві: ригідний, флегматичний тип темпераменту, конкретний та інертний стиль мислення, недооцінка себе, недовіра до інших. Вчителям, які найменше відчують переслідування, властиві риси егоїзму, розсудливості, педантизму, впертості, емоційної холодності, зосередженості на власних переживаннях.

Булінг можна вважати застарілою нефункціональною адаптацією, оскільки він прямо пов'язаний з примативністю ($\rho=0,30$, $p=0,002$); негативним соціальним статусом – в молодшій школі ($\rho=0,25$, $p=0,01$), у середній школі ($\rho=0,39$, $p<0,001$), в старшій школі ($\rho=0,28$, $p=0,009$); несвідомою поведінкою ($\rho=-0,20$, $p=0,043$ – в середній школі), емоційністю – у молодшій школі ($\rho=0,21$, $p=0,035$); у середній школі ($\rho=0,38$, $p<0,001$) та в старшій школі ($\rho=0,26$, $p=0,011$); агресивністю – ($\rho=0,25$; $p=0,012$) в середній та ($\rho=0,25$, $p=0,013$) в старшій школі; домінантністю – ($\rho=0,24$, $p=0,013$) в середній школі, що доводить інстинктивний характер цього явища, його невідповідність сучасним соціальним нормам. У сучасних умовах булінг виступає дезадаптивним залишком тієї фази еволюції, яка відбувалася в умовах ієрархій домінування.

Концептуально примативність також пов'язана з нехтуванням здоровим способом життя. Для вивчення такої поведінки сконструйовано особистісний опитувальник, який відповідає психометричним вимогам надійності, дискримінативності, валідності та оснащений нормами. На вибірці, що складалася з 505 осіб (243 чоловіка і 262 жінки), були використані психометричні тести та психофізіологічні дослідження ВСР. Факторизація (метод головних компонент з варимакс-обертанням, значущі фактори пояснили 47% дисперсії змінної) дозволила встановити, що до конструкту «схильність до порушень здорової поведінки» входять потяг до куріння, порушення харчування, нехтування безпекою, потяг до алкоголю, прагнення заради модного іміджу жертвувати здоров'ям, низький самоконтроль стосовно збереження здоров'я, емоційна некомпетентність у стресі та саморуйнівна поведінка. Людям, схильним до порушень здорової поведінки, властиві слабо розвинені здібності до антиципації ($\rho=-0,25$; $p<0,001$), погана вольова регуляція ($\rho=-0,33$; $p<0,001$), психопатичні ($\rho=0,15$; $p=0,018$) та гіпоманіакальні риси ($\rho=0,18$; $p=0,003$). При порушеннях здорової поведінки спостерігається виснаження адаптаційного потенціалу (погіршення показників ВСР). Оцінка довкілля як екологічно небезпечного пов'язана з нехтуванням здоровим харчуванням ($\rho=0,15$, $p<0,05$) та правилами безпеки ($\rho=-0,20$, $p<0,01$), тобто зовнішні загрози підвищують схильність до ігнорування здорового способу життя (що є проявом закономірності «короткого життєвого шляху» згідно

еволюційно-психологічній теорії життєвої історії Д. Роффа та С. Стеарнса). Підтримка здорової поведінки має адаптивні переваги завдяки підвищенню психологічного благополуччя (для різних шкал від $\rho = -0,52$ до $\rho = -0,30$ при $p < 0,05$). Схильність до нездорової поведінки пов'язана з активним використанням психологічних захисних механізмів, що характерно для недостатньо адаптованих особистостей та примативних осіб.

Схильність до порушень здорової поведінки корелює з примативністю ($\rho = 0,46$, $p < 0,0001$), яка передбачає брехливість і схильність фальшувати власний імідж, що утруднює психофізіологічну регуляцію. Нехтування здоровим способом життя можна вважати застарілою адаптацією, пов'язаною з примативністю, а здоров'язберігальну поведінку – новою адаптацією, яка формується на сучасному етапі еволюції людини. Доказом того, що цей тип адаптації є неостаточно сформованим виступають протилежні фізіологічні ефекти, які супроводжують певні патерни здоров'язберігальної поведінки.

Ще однією рисою, пов'язаною з примативністю, є брак критичного мислення, для дослідження якого нами був адаптований Тест критичного мислення Л. Старкі. У цьому дослідженні взяли участь 295 осіб (206 жінок і 89 чоловіків). Застосовувалися тести, задача на перенос знань від загального до окремого, психофізіологічні методи. За отриманими даними критичність мислення пов'язана з сенсорною чутливістю ($\rho = 0,37$, $p = 0,028$), розвинутими логічними здібностями ($\rho = 0,45$ при $p = 0,002$), полenezалежністю (тенденція достовірного зв'язку $\rho = 0,27$, $p = 0,100$), здатністю до переносу знань ($\rho = 0,40$, $p = 0,010$), низькими ригідністю ($\rho = -0,34$, $p = 0,042$) і примативністю ($\rho = -0,36$, $p = 0,015$), підвищенням ЧСС і зниженням відсотку альфа-хвиль в енцефалограммі. Спостерігається слабкість критичного мислення в аспектах здатності до сфокусованого спостереження, врахування контексту, здатності відрізнити аргументи від суджень, вразливості до технік відволікання уваги, та високий рівень його розвитку в аспектах пошуку релевантної інформації та операцій індукції. Критичне мислення, спрямоване на формування зважених рішень на противагу рішенням емоційним та імпульсивним, має тривалу історію розвитку, будучи давньою адаптацією, яка зберігає своє значення в сучасних умовах.

Загалом примативність, тобто така властивість психіки, коли людина здебільшого керується інстинктивними спонуканнями, у сучасних умовах має дезадаптивний характер. Примативна людина у найважливіших аспектах сучасної життєдіяльності поводить себе недостатньо неефективно, що має наслідки не лише для її життя, але й для життя соціального оточення. Таким чином, примативність хоча і зберігає в певних аспектах своє пристосувальне значення (особливо, в умовах авторитарних суспільств), загалом може вважатися застарілою адаптацією.

П'ятий розділ дисертації «Встановлення взаємовідносин між адаптаціями різного значення через структурно-функціональні моделі» містить опис процедур узагальнення усіх вивчених феноменів за допомогою графічного аналізу.

Представлено структурно-функціональні моделі співвідношення онтогенетичних і філогенетичних адаптивних механізмів, а також давніх нефункціональних, давніх функціональних і нових адаптацій. Описані зони переходу різних за функціональним значенням адаптацій. Ці моделі відображують закономірності співвідношення різних адаптацій.

Три типи вивчених адаптацій були послідовно розташовані у колах діаграми Венна (див. рис. 1.). Усі види адаптацій можуть мати перетини один з одним та включати спільні елементи, оскільки нові адаптації не виникають на пустому місці і з часом можуть включати застарілі елементи. Збережені адаптації мають як частково застарілі аспекти, так і досить нові, а застарілі адаптації можуть в певних умовах проявляти своє адаптивне значення. Давні нефункціональні адаптації – конфлікти поєднання родів, булінг, неефективний політичний вибір та примативність – іноді можуть справляти адаптивний вплив сучасних умовах, наприклад, через конструктивне розв’язання конфліктів між свекрухою та невісткою, яке приводить до збільшення репродуктивного потенціалу та психологічного благополуччя більшості членів родини, або через набуття більшої соціальної компетентності та здатності до самозахисту жертвами булінгу, або стримуванні швидких політичних змін через неефективний політичний вибір, або харизматичної поведінки певних примативних лідерів у сучасному політичному процесі тощо (перетин кіл А і Б).

Рис. 1. Модель співвідношення адаптацій різного функціонального значення, де А – давні нефункціональні адаптації, Б – давні функціональні адаптації, В – нові адаптації

На перетині кіл А і Б жіноче кокетство «застаріває» у зв’язку зі збільшенням автономності жінок та частковою відмовою їх засвоювати поведінкові моделі «завоювання чоловіків» (наприклад, відмовою від косметики, носінням чоловічого одягу та зачісок, збільшенням кількості жінок у політиці, бізнесі та у традиційно чоловічих видах спорту. Водночас жіноче кокетство набуває і нових елементів (Б і В), які реалізуються в сучасній жіночій моді, косметології, косметичній медицині, популярності психологічних тренінгів розвитку жіночості, розвитку інтернет-сайтів знайомств, міжнародних шлюбних агенцій, онлайн-комп’ютерних ігор, які навчають мистецтву флірту, що стають адаптивними в сучасних умовах завдяки підвищенню легкості пошуку шлюбних/сексуальних партнерів, підвищенню привабливості жінок всупереч старінню тощо. Критичне мислення, хоча і з’явилося в еволюції досить давно, постійно набуває нові адаптивні елементи. Зокрема, когнітивна наука описує і

популяризує все більше феноменів суб'єктивності та вразливості некритичного мислення, наприклад, часткове розвінчання можливостей людської інтуїції (Д. Майерс), розробляє способи вдосконалення мисленнєвих процедур: «ментальні мапи», штучний інтелект тощо.

Нові адаптації – сурогатне материнство та здоровий спосіб життя теж мають ознаки інших типів адаптацій. Хоча гестаційне сурогатне материнство є здобутком розвитку сучасних наукоємних технологій, водночас вже спостерігаються певні ознаки його дезадаптивності. Зокрема, в деяких соціальних умовах сурогатне материнство може набувати ознак «рабовласництва», «торгівлі людьми, органами». Також ще невідомі довготривалі наслідки для здоров'я осіб, які народилися завдяки штучному заплідненню, донорству сперми / яйцеклітин та сурогатному материнству, що може з часом привести до заборони даної технології (перетин кіл Б і В). З іншого боку, є давні еволюційні та історичні корені сурогатного материнства у вигляді розподіленого батьківства та інституту наложниць (перетин кіл А і В). Спроби покращити здоров'я за допомогою певних патернів поведінки, з одного боку, мають давнє еволюційне та історичне коріння, наприклад, у формі певних правил «здорової» поведінки людей у племенах, які вимагалися шаманами/служителями культу, або тимчасової популярності кровопускання, лоботомії, «холестеринового міфу» тощо (А і В). З іншого боку, деякі нові способи здорової поведінки, що зараз популяризуються, можуть з часом стати «застарілими» адаптаціями у зв'язку з недостатньо з'ясованим впливом на стан здоров'я нащадків, а також у зв'язку з непрогнозованим розвитком технологій, середовища та суспільства (Б і В).

У центральному секторі – на перетині усіх трьох кіл можуть знаходитися адаптації, які дуже давні за своїм походженням, і, водночас, завжди у чомусь нові, наприклад, навчання, креативність та гра.

Оскільки виявилось, що начебто два незалежних, але валідних способи розуміння адаптаційних механізмів (онтогенетичний та філогенетичний) насправді співіснують та взаємодіють, ми сформулювали моделі співіснування цих двох типів адаптацій в формі структурних діаграм – див. рис 2,3,4.

Рис. 2. Співвідношення адаптацій у вигляді прояву філогенетичних у формі онтогенетичних

По-перше, онтогенетичні адаптації є проявами універсальних філогенетичних адаптацій. Такі онтогенетичні адаптації як пошукова активність (В. Ротенберг, В. Аршавський), навчіння (Б. Хегенхан, М. Олсон), стратегії поведінки в умовах

загрози (боротьба, втеча, завмирання) (Д. Грей), пошук соціальної підтримки (А. Коваленко, Н. Кривоконь, Д. Майерс, Дж. і Л. Палмер) – почали формуватися з самого початку розвитку людства. Серед досліджених в нашій роботі рис і патернів такої онтогенетично адаптаційної поведінки – примативність, булінг, неефективний політичний вибір, сімейні конфлікти після об'єднання родів.

По-друге, онтогенетичні адаптації можуть функціонально надбудовуватися над давніми адаптаціями і модифікувати їх. Це відбувається за допомогою вольового самоконтролю, інтелектуалізації досвіду, звернення до досвіду інших людей, зафіксованого в культурі. У випадку досліджених нами феноменів такі онтогенетичні адаптації як здоровий спосіб життя та критичне мислення надбудовуються над філогенетичними і починають модифікувати їх. Здоровий спосіб життя є новою адаптацією і багато його елементів втілюються за допомогою вольового самоконтролю, соціальних норм, використання знань, що модифікує давні успадковані форми поведінки, як свідоме обмеження вживання солодкої, жирної та солоної їжі. Критичне мислення дозволяє здійснювати моніторинг власного мислення та контролювати його за допомогою волі, знань, норм (див. рис. 3).

Рис. 3. Співвідношення адаптацій у вигляді прояву онтогенетичних як надбудови над філогенетичними

По-третє, давні адаптації можуть діяти незалежно від онтогенетичних механізмів здебільшого на підсвідомому рівні – див. рис. 4.

Рис. 4. Незалежне функціонування онтогенетичних та філогенетичних адаптацій на рівнях свідомості та підсвідомого

Серед вивчених нами феноменів до цього випадку відносяться участь у програмах сурогатного материнства та кокетство. Ці форми поведінки на свідомому рівні можуть пояснюватися будь-яким чином, зокрема, певні сурогатні матері в якості причин участі у програмі називали каяття після минулих абортів, але насправді за

цією поведінкою на підсвідомому рівні діє філогенетичний механізм кооперативного годування і розподіленого батьківства. Жінки з високим рівнем кокетства можуть пояснювати свою поведінку тим, що це не нудно, цікаво, дає позитивні емоції, але на підсвідомому рівні в них активізований механізм конкуренції з суперницями за високостатусного партнера або партнера з хорошими генами та намагання підвищити внески з боку чоловіків.

Ці три моделі дозволяють заповнити розрив у концептуалізації філогенетичних та онтогенетичних адаптацій і утворюють логічний та послідовний зв'язок між ними.

У сучасний період можна виокремити тиски відбору (чинники, які загрожують виживанню та репродукції), які діють зараз, і тим самим спрогнозувати нові адаптації. Штучне техногенне середовище, яке було створено потужним мозком людини, викликало нові тиски відбору, до яких тепер треба адаптуватися і для яких відсутні давні філогенетичні адаптації:

- *Тиск відбору*: виробництво та розповсюдження шкідливої їжі. *Наслідки*: підвищена смертність від діабету, ожиріння, серцево-судинних та онкологічних захворювань. *Адаптації*: захоплення здоровим харчуванням, створення нових стандартів органічної їжі.

- *Тиск відбору*: епідемія ВІЛ/СНІДу. *Наслідки*: підвищена смертність, зниження народжуваності. *Адаптації*: підвищення привабливості використання презервативів, збільшення уваги до розробки способів лікування.

- *Тиск відбору*: забруднення середовища, порушення екології планети. *Наслідки*: підвищена хворобливість, смертність, зниження народжуваності, закінчення ресурсів їжі, прісної води, енергоресурсів. *Адаптації*: прагнення до екологічного контролю, розробка екотехнологій існування, страх перед забрудненням середовища.

- *Тиск відбору*: розповсюдження алкоголізму та наркоманії через доступність цих психоактивних речовин (ПАР). *Наслідки*: підвищена хворобливість, смертність, зниження народжуваності. *Адаптації*: поширення інформації про шкідливість впливів ПАР, прагнення суспільства до створення умов, в яких не потрібна підтримка людей за допомогою ПАР.

- *Тиск відбору*: автоматизація праці та підвищення комфорту життєдіяльності. *Наслідки*: гіподинамічний спосіб життя, підвищення смертності від серцево-судинних захворювань (ССЗ). *Адаптації*: ріст популярності фітнесу, моніторингових засобів.

- *Тиск відбору*: збільшення використання автомобільного транспорту. *Наслідки*: смертність та зниження народжуваності через автокатастрофи, гіподинамія та збільшення ССЗ. *Адаптації*: збільшення суворості покарання за порушення правил і обережність водіння, прагнення до більшої безпеки доріг і транспортних засобів, популярність фітнесу і велотранспорту.

- *Тиск відбору*: виробництво зброї масового ураження, війни, вимушені переселення. *Наслідки*: втручання в природні процеси адаптації та можливість

самознищення виду *Homo Sapiens*. *Адаптації*: відмова, заборона і контроль за виробництвом зброї, розроблення систем прийому та підтримки біженців і внутрішньо-переміщених осіб.

- *Тиск відбору*: поява мережі Інтернет та кіберзагроз (поява недружнього штучного інтелекту, тотальне стеження, знищення даних та порушення автоматизованих систем життєзабезпечення, «крадіжка особистостей», ріст інтернет- і комп'ютерної залежностей тощо). *Наслідки*: втручання у природні процеси адаптації, зниження народжуваності, збільшення хвороб та можливість самознищення виду *Homo Sapiens*. *Адаптації*: ріст популярності ІТ-освіти, знань з кібербезпеки, знань щодо інтернет- та комп'ютерної залежностей.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне та емпіричне вирішення наукової проблеми адаптації людини, яка ускладнена швидкою та радикальною зміною середовища за останнє століття, та визначено закономірності адаптації в сучасних умовах існування на основі еволюційно-психологічного підходу.

1. Обґрунтовано використання еволюційно-психологічного підходу, який дозволяє досліджувати психологічні проблеми, що характеризуються універсальністю, парадоксальністю, складністю для розв'язання, зв'язком з виживанням і репродукцією, оскільки це свідчить, що в їх основі лежать еволюційно давні адаптивні механізми. Виокремлено складні форми поведінки, для розуміння яких недостатньо досліджень з урахуванням лише онтогенезу індивіда, зокрема причини конфліктів в гендерній та сімейній сферах, булінгу у шкільному середовищі, нехтування здоровим способом життя, усталеність неефективної політичної поведінки та пов'язаного з нею браку критичного мислення. Визначення їх адаптивної функції, а саме того, чи вони є адаптивними у сьогоденні, вже втратили адаптивність, або лише формуються і набувають її, необхідно для повного розуміння, прогнозування та розв'язання цих проблем. Також в психології існують певні пробіли та розриви у розумінні адаптаційних механізмів різного смислового та функціонального значення (філогенетичних та онтогенетичних, застарілих і нових), які потребують пояснення та створення цілісної методологічної схеми їх аналізу. Давні адаптивні психологічні риси та патерни поведінки, що виникли в філогенезі та проявляються у сьогоденні, їх функціональний смисл та співвідношення утворюють закономірності психологічної адаптації, які визначають її характеристики на сучасному етапі еволюції людини.

2. Визначено закономірності адаптації в гендерній та сімейній сфері, що актуалізуються в процесі об'єднання родів та розв'язання репродуктивних проблем, зокрема для феноменів жіночого кокетства, сімейних конфліктів після об'єднання родів і сурогатного материнства.

Кокетство визначено як комплексну особистісну особливість жінок, що дозволяє їм бути привабливими для чоловіків, викликати в них прагнення до довготривалих стосунків, фінансових, часових та енергетичних внесків. Конструкт «жіночого кокетства» включає риси самоконтролю, скептицизму, нарцисизму,

маніпулятивності тощо, корисні для захисту жіночих адаптивних інтересів в умовах більшого батьківського внеску жінок (вагітності, пологів та грудного годування) та вразливості під час виношування плоду і догляду за маленькою дитиною. Ця адаптація функціонально може бути пояснена за допомогою еволюційної закономірності «демонстрації коштовних сигналів», оскільки такі риси і поведінка жінки сигналізують, що в неї хороші гени. Адаптивність жіночого кокетства пов'язана з життєстійкістю, оптимізмом, інтелектуальними та адаптивними психофізіологічними характеристиками. Здатність до кокетства сильніше проявляється у жінок з неповних сімей через недостатність сімейної підтримки та більшу необхідність у партнері. Кокетство є давньою адаптацією, яка зберігає своє значення дотепер.

Розглянуто універсальні конфлікти в сімейній сфері після об'єднання родів як форму адаптації (проте застарілої). Найгірші стосунки продовжують мати місце між свекрухою та невісткою та між зятем і тестем. Екстравертованість невістки погіршує конфлікт. Найкращі стосунки спостерігаються між тещами та зятями (як репродуктивними помічниками для дочок). Для стосунків невістки з батьками чоловіка інтернальність членів родини не має значення, але вища інтернальність тестя покращує його стосунки з зятем. Психологічні проблеми зятя погіршують його стосунки в родині. У отриманих фактах спостерігаються прояви наступних еволюційно-психологічних закономірностей, які регулюють відносини у розширеній родині: невизначеність батьківства для чоловіка та представників його роду; намагання підвищити репродуктивний потенціал сина (з боку свекрухи); експлуатація особини з іншого роду; конкуренція між чоловіками різних поколінь з різних родів. Ці прояви давніх адаптацій у розширеній родині частково втратили свою адаптивну функцію через низку негативних наслідків для членів сім'ї.

Доведено, що новою адаптацією в гендерній сфері є сурогатне материнство. Жінки, які виконують роль сурогатної матері, за своїми особистісними якостями є оптимально пристосованими до цих обов'язків. Вони мають вищі адаптаційні здібності, мало виражену іпохондрію та психастенію, більш виражений потяг до контактів і менш виражені сором'язливість і агресивність; дуже позитивно ставляться до процесу вагітності (в тому числі, до сурогатної) та пологів, і мають менше страхів, пов'язаних з цим процесом; для них характерні певні соціальні та особисті проблеми, які вони намагаються розв'язувати через репродуктивну діяльність. Така нова форма адаптації укорінена в еволюційних закономірностях кооперативного годування, розподіленого батьківства та інституту наложниць.

3. До суспільно-політичних феноменів, які доцільно розглядати в еволюційному світлі, віднесено неефективну політичну поведінку, для пояснення якої використано етологічну типологію «простаків», «шахраїв» і «злопам'ятних». Критерієм неефективного політичного вибору вважається повторний вибір на другий термін у владу кандидата, який не виконав передвиборчих обіцянок під час першого терміну перебування на посаді. Така електоральна поведінка обумовлена

накопиченням у відповідних популяціях психологічних типів «простаків» та «шахраїв», і браком представників психологічного типу «злопам'ятні». Дана диспропорція виникла внаслідок домінування в історії країн періодів жорсткого авторитаризму, під час яких представники психотипу «злопам'ятні» знищувалися або емігрували в інші країни. Неefективний політичний вибір є неадаптивною, застарілою стратегією, еволюційною основою (базовою закономірністю) якої виступає феномен ієрархічної консолідації груп, індоктринації та первинного альтруїзму. Неадаптивність цієї стратегії відбивається в низькій якості життя даних популяцій.

4. Виявлено компоненти конструкту «примативність» як такого, що відбиває ступінь впливу інстинктивних потягів на поведінку: нездатність до контролю агресивності, макіавеллізм, лінощі, імпульсивність, забобонність і небажання розвиватися. Хоча така властивість психіки, як примативність є частково адаптивною в авторитарних суспільствах, в цілому її адаптивність знижується з розвитком цивілізації, тому що раціональність та інтелект надають більший адаптивний потенціал людині за рахунок розвинутої антиципації, самоконтролю, більш об'єктивного сприйняття реальності, оптимального використання власних резервів і ресурсів ситуації. Концептуально примативність пов'язана з агресивною поведінкою (булінгом), нехтуванням здоров'ям і зниженою критичністю мислення.

5. Встановлено універсальність булінгу, що доводиться його присутністю в різних країнах та організаційних умовах, і є доказом його еволюційного формування. Він має найбільшу розповсюдженість в формальних, неродинних, ієрархічно організованих групах і розв'язує задачу встановлення статусних стосунків шляхом сили та маніпуляцій. Булінг як агресивна поведінка певних індивідів, спрямована в бік окремих слабших членів групи, є достатньо поширеним у шкільному середовищі (16-32%). Він прямо зв'язаний з примативністю, емоційністю, агресивністю, домінантністю, що доводить його інстинктивний характер та невідповідність сучасним соціальним нормам. В умовах сьогодення він є дезадаптивним залишком фази еволюції людей та інших соціальних тварин в формі ієрархії домінування, що є його базовою еволюційною закономірністю. Зараз у булінгу переважають непрямі форми агресії, що надає булерам переваги в униканні покарань. Булери усвідомлюють свою соціальну роль агресора, водночас спостерігається навчання булінгу його жертв. Булери мають високий негативний соціальний статус, ознаки психофізіологічної напруженості, знижену академічну успішність, задрісність, тривожність. Жертви булінгу часто мають меланхолічний темперамент, гуманізм, ліберальні погляди, що може ставати сигналом їх слабкості для агресорів.

6. З'ясовано, що однією з головних причин складності ведення здорового способу життя є невідповідність сучасних умов існування людини тим, в яких вона еволюціонувала. Тим, хто найменше дотримується здорового способу життя, бракує антиципації, сили волі, їм властиві акцентуації «психопатія» і «гіпоманія» та

виснаження адаптаційного потенціалу. Зовнішні загрози підвищують схильність до ігнорування здорового способу життя, оскільки оцінка довкілля як екологічно небезпечного пов'язана з нехтуванням здоровим харчуванням та правилами безпеки (закономірність короткого життєвого шляху). Здоров'яруйнуюча поведінка пов'язана з психологічним неблагополуччям особистості та асоційована з певними психологічними захисними механізмами. Схильність до порушень здорової поведінки тісно пов'язана з примативністю. Нехтування здоровим способом життя є застарілою адаптацією, а здоров'язберігаюча поведінка, є новою адаптацією, яка ще формується, про що свідчать суперечливі фізіологічні ефекти.

7. Визначено характеристики критичного мислення як противаги примативності в контексті їхнього зв'язку з іншими когнітивними та особистісними особливостями. Критичність мислення пов'язана з сенсорною чутливістю, розвинутими логічними здібностями, полenezалежністю, здатністю до переносу знань, низькою ригідністю і примативністю. Виявлено слабкість критичного мислення в аспектах здібності до сфокусованого спостереження, врахування контексту, здатності відрізнити аргументи від суджень, вразливість до технік відволікання уваги, та високий рівень критичного мислення в аспектах пошуку відповідної інформації та операцій індукції. Критичне мислення має тривалу історію формування у людей, тобто це давня адаптація, яка зберігає своє значення у сьогоденні.

8. Установлено, що такі патерни поведінки, як примативність, неефективний політичний вибір, сімейні конфлікти під час поєднання родів, булінг, частково втратили свою адаптивність. Водночас, жіноче кокетство і критичне мислення продовжують бути адаптивними в сучасних умовах. Новими адаптаціями, які ще знаходяться у фазі становлення, є сурогатне материнство і здоровий спосіб життя. Ці три типи адаптацій не є ізольованими і мають зони переходу та спільні властивості.

Побудовано три структурно-функціональні моделі співвідношення онтогенетичних та філогенетичних адаптивних механізмів: онтогенетичні адаптації є проявами філогенетичних, онтогенетичні адаптації можуть надбудовуватися над філогенетичними, онтогенетичні та філогенетичні адаптації можуть функціонувати на різних рівнях психіки – перші на рівні свідомості та другі – на рівні підсвідомого. Такі моделі відбивають закономірності співвідношення адаптацій різного смислового і функціонального значення. Для прогнозування нових адаптацій необхідно розглядати сучасні середовищні умови існування людини, а саме чинники, які зараз обмежують можливість виживання та продовження роду людини. До них належать зростання виробництва шкідливої їжі, забруднення навколишнього середовища, розповсюдження алкоголізму та наркоманії, пандемія ВІЛ/СНІДу, кібербезпека, автоматизація праці і переміщень тощо. Внаслідок виникають такі нові адаптації як розробка новітніх екотехнологій існування, захоплення здоровим харчуванням, фітнесом і т. п.

Перспективою є дослідження нових проблем, які були виявлені під час проведеної роботи, зокрема, ролі певних психологічних особливостей членів родин для функціонування сім'ї (інтернальності, екстраверсії тощо); шляхів перетворення жертв булінгу на булерів і причин того, що так звані «захисники» не виконують цієї ролі; інтервенцій щодо формування здорового способу життя, які не входили би в протиріччя з психофізіологічними реакціями на них тощо.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

А) Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

1. Монографія:

1.1. Луценко О. Л. (2018). *Втрачена та нова адаптивність: сучасні психологічні особливості, що пов'язані з еволюційним минулим*: Монографія. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.

2. Статті у наукових фахових виданнях, затверджених МОН України:

2.1. Lutsenko, O. L. (2017). The experience of stress and fear of students-IDPs. *Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University, Psychology series*, (62), 18-25 (у співавторстві з Tsarkova, A. S.).

2.2. Луценко, О. Л. (2017). Конструювання методики схильності до низької фізичної активності – процедура та результати. *Психологія: реальність і перспективи: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету*, (8), 171-175 (у співавторстві з Габелковою О. Є.).

2.3. Луценко, О. Л. (2015). Амбівалентна роль психологічних захисних механізмів для підтримки здорової поведінки у студентській молоді. *Психологія і особистість*, 8(2, частина 2), 124-137 (у співавторстві з Габелкова, О. Є.).

2.4. Луценко, О. Л. (2015). Динаміка проявів честі та гідності у студентів різних напрямків навчання в умовах трансформації суспільства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Психологія»*, 3(1), 11-15 (у співавторстві з Венгеровою О. М., Зуєвим І. О.).

2.5. Луценко О. Л. (2014). Явище булінгу як деструктивний феномен у середовищі середньої школи. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1095), 191–197 (у співавторстві з Абсалямовою К. З.).

2.6. Луценко, О. Л. (2014). Конфлікти поєднання родів: «Невістка – чужа кістка» та їх еволюційно-психологічне пояснення. *Практична психологія та соціальна робота*, (11), 18-23.

2.7. Луценко, Е. Л. (2014). Адаптація теста критического мышления Л. Старки. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1110), 65–70.

2.8. Луценко О. Л. (2013). Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1046), 216–221 (у співавторстві з Абсалямовою К. З.).

2.9. Луценко О. Л. (2013). Особистісні якості дітей старшого шкільного віку, що схильні до булінгу. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1065), 134–138 (у співавторстві з Абсалямовою К. З.).

2.10. Луценко О. Л. (2013). Особливості соціального статусу, соціальних ролей та альтруїзму у підлітків, що використовують булінг у відносинах. *Соціальна психологія*, (55), 65–76 (у співавторстві з Абсалямовою К. З.).

2.11. Луценко, Е. Л. (2013). Конструкт «примативність» и разработка теста для его измерения. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (1032), 96–99 (у співавторстві з Абсалямовою К. З.).

2.12. Луценко, Е. Л. (2013). Самооценка экологического фактора здоровья и ее связь с личностными особенностями и образом жизни украинской молодежи. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*, 7(вип. 33), 109-117 (у співавторстві з Габелковою О. Е.).

2.13. Луценко, О. Л. (2012). Взаємозв'язок схильності до порушень здорової поведінки з антиципацією та типовими особистісними якостями. *Соціальна психологія*, 54(4), 18-25 (у співавторстві з Габелковою О. Є.).

2.14. Луценко, О. Л. (2011). Аналіз системи потягів жінок, що готуються стати сурогатними матерями. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (985), 18–21 (у співавторстві з Цокотою В. Р.).

2.15. Луценко, О. Л. (2011). Психологічні особливості людей, що схильні до гіподинамії в молодому віці. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В.Н.Каразіна. Серія: Психологія*, (937), 31-34 (у співавторстві з Габелковою О. Є., Плісюк Т. І.).

2.16. Луценко, Е. Л. (2011). Возможности развития потенциала стрессоустойчивости при различных особенностях личности. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*, 16(11, частина 2), 73-82.

2.17. Луценко, Е. Л. (2008). Эволюционно-психологическое направление: способ выйти за пределы «замкнутых кругов» психологи. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (793), 251–262 (у співавторстві з Утевскою О. М.).

2.18. Луценко, Е. Л. (2007). Взгляд на неэффективный политический выбор с позиции эволюционной психологии. *Вісник Харк. нац. ун-ту імені В. Н. Каразіна. Серія: Психологія*, (771), 163–166.

3. Статті у журналах інших країн, або ті, що входять до міжнародних наукометричних баз

3.1. Lutsenko, O. (2017). Regulation Systems State in Connection with Different Psychological Types, Defense Mechanisms and Health Behavior. *American Journal for Fundamental, Applied & Experimental Research*, 1(4), 76-86 (у співавторстві з Gabelkova, O.). (зарубіжна стаття)

3.2. Lutsenko, O. (2016). Characteristics of lifestyle and attitudes toward motherhood of surrogate mothers in Ukraine. *American Journal for Fundamental, Applied & Experimental Research*, 1(3), 47–53 (у співавторстві з Tsokota V.). (зарубіжна стаття)

3.3. Луценко, Е. Л. (2016). Восприятие студентами своего здоровья в контексте его сильных / слабых сторон и возможностей улучшения. *Вестник психофизиологии*, (2), 52-57 (у співавторстві з Андронникова, Е. А.). (зарубіжна, РИНЦ)

3.4. Луценко, Е. Л. (2014). Потенциал эволюционного подхода в рамках психофизиологической науки. *Вестник психофизиологии*, (1), 8–12. (зарубіжна, РИНЦ)

3.5. Луценко, Е. Л. (2013). Связь variability сердечного ритма с психологическими особенностями, детерминирующими здоровое поведение. *Вестник психофизиологии*, (1), 24-30 (у співавторстві з Габелковой О. Е.). (зарубіжна, РИНЦ)

3.6. Луценко, Е. Л. (2013а). Опросник нарушений здорового поведения – новый инструмент для исследований в психологии здоров'я. *Вопросы психологии*, (5), 142–153 (у співавторстві з Габелкова О. Е.). (зарубіжна, імпакт-фактор, SCOPUS - SJR 0,101)

3.7. Луценко, Е. Л. (2013). Адаптационный потенциал женщин, готовящихся стать суррогатными матерями. *Психологический журнал*, 34(3), 15–23 (у співавторстві з Цокотой В. Р.). (Зарубіжна, імпакт-фактор, SCOPUS – SJR 0,101)

3.8. Луценко, Е. Л. (2013). Женское кокетство как эволюционный адаптивный механизм. В А. Н. Харитонов (Ред.) *Эволюционная и сравнительная психология в России: традиции и перспективы. Труды Института психологии РАН*. (с. 287–295). Москва: Изд-во «Институт психологии РАН». (зарубіжна, РИНЦ)

3.9. Луценко, Е. Л. (2012). Буллинг как социокультурный феномен и его связь с чертами личности у младших школьников. *Этнографическое обозрение*, (5), 139–150 (у співавторстві з Бутовской М. Л., Ткачук К. Е.). (зарубіжна, РИНЦ, SCOPUS - SJR 0,100)

Б) Опубліковані праці апробаційного характеру:

4.1. Луценко, О. Л. (2017). Вимірювання індивідуальної хвилини як спосіб експрес-оцінки адаптації людини. В *Матеріали IV Міжнародній науково-практичній конференції Сучасний стан розвитку екстремальної та кризової психології*. (с. 165-167). Харків: НУЦЗУ.

4.2. Луценко, О. Л. (2015). Огляд розвитку психології здоров'я в Україні за останні роки. В *Матеріали міжнародної наукової конференції VII Харківські міжнародні психологічні читання, Актуальні проблеми теорії і практики психологічної допомоги*. (с. 100-103). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна.

4.3. Луценко, Е. Л. (2015). Психологическое благополучие и здоровый образ жизни: реципрокные связи явлений. В *Сборник научных трудов VI международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии*. (с. 19-24). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН (у співавторстві з Габелковой, О. Е., Андронниковой, Е. А.).

4.4. Луценко, Е. Л. (2015). Психологическое благополучие студентов, склонных к нарушениям здорового поведения. В *Тезисы докладов I международной научно-практической конференции Социальная психология*

здоровья и современные информационные технологии. (с. 71-76). Брест, Республика Беларусь: Брестский государственный университет имени А. С. Пушкина, 2015 (у співавторстві з Габелковою О. Е., Андронниковой Е. А.).

4.5. Луценко, Е. Л. (2015). Особенности поведения лиц молодого возраста при ухудшении здоровья. В *Тези II Міжнародної науково-практичної конференції Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід.* (с. 284-285). Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди (у співавторстві з Габелковою О. Е., Венгеровой Е. М.).

4.6. Луценко, О. Л. (2014). Динаміка проявів честі та гідності у студентів різних напрямків навчання в умовах трансформації суспільства. В *Тези доповідей IV Міжнародної науково-практичної конференції Соціалізація і ресоціалізація особистості в умовах сучасного суспільства.* (с. 31-34). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка (у співавторстві з Венгеровою О. М., Зуєвим І. О.).

4.7. Луценко, Е. Л. (2013). Связь буллинга как формы агрессивного поведения с состоянием здоровья и успеваемостью школьников. В *Сборник научных трудов V международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии.* (с. 67-72). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН (у співавторстві з Абсалямовой К. З.).

4.8. Луценко, Е. Л. (2013). Связь личностной открытости с адаптационными резервами человека. В *Сборник научных трудов V международной научной конференции Актуальные аспекты современной психофизиологии.* (с. 115-120). Санкт-Петербург: НПЦ ПСН (у співавторстві з Касап О. В.).

4.9. Луценко, Е. Л. (2013). Метод дневников как основа психокоррекции нарушений здоровьесберегающего поведения. В *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції Когнітивні та емоційно-поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно-історичний підхід.* (с. 152-154). Харків: ХНПУ (у співавторстві з Габелковою О. Е.).

4.10. Lutsenko, O. L. (2013). Regulation systems state under different psychological types, defense mechanisms and health behavior. In *Well-being, quality of life and caregiving: Proceeding of 27th Conference of the European Health Psychology Society 16th-20th July 2013, Bordeaux, France* (у співавторстві з Gabelkova O. E.). Retrieved from: <http://www.ehps2013-bordeaux.com/abstracts-list>. Також у журналі: Lutsenko, O. L., & Gabelkova, O. E. (2013). Regulation systems state under different psychological types, defense mechanisms and health behavior. *Psychology and Health*, 28: sup 1 (EHPS 2013 Abstracts). (p. 256) . Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1080/08870446.2013.810851>

4.11. Луценко, О. Л. (2013). Методика вивчення здібностей до переносу знань – розробка авторських завдань для різних категорій переносу. В Милко Тодоров Петков (Ed.), *Achievement of high school – 2013: Матеріали за 9-а международна научна практична конференция 17-25 November, 2013: Том 32. Психология и социология* (с. 35-39). София, Народна Република България: Бял ГРАД-БГб (у співавторстві з Лисак К. О.).

4.12. Луценко, Е. Л. (2012). Взаимосвязь склонности к нарушениям здорового поведения с антиципацией и типовыми личностными особенностями. В *Тези*

доповідей міжнародної науково-практичної конференції Харківська школа психології: спадщина і сучасна наука. (с. 53-54). Харків: ХНПУ (у співавторстві з Габелковою О. Е.).

4.13 Lutsenko, O. (2011). *The relations between 'new relatives' after joining up the families: parents-in-law, daughters-in-law, sons-in-law in Ukraine*, Proceeding of 23rd Annual Meeting of the Human Behavior and Evolution Society. Montpellier, France. Retrieved from http://www.hbes.com/wp-content/uploads/2015/08/conference_23.pdf

4.14. Луценко, Е. Л. (2009). Психосоматические факторы избыточной массы тела. В *Матеріали науково-практичної конференції Психічні і соматичні розлади психогенного походження (XII Платонівські читання)*. (с. 74-75). Харків: Клінічний санаторій «Курорт Березовські мінеральні води».

4.15. Луценко, Е. Л. (2008). Двухуровневое формирование адаптаций – филогенетические и онтогенетические механизмы. В *Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції Психологічні проблеми адаптації особистості до змінюваних умов життєдіяльності*. (с. 15-16). Дніпропетровськ: ДНУ.

4.16. Луценко, Е. Л. (2008). Эволюционная психология в вопросах пола и гендера. В *Актуальні проблеми практичної психології, Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, Херсон, 17-18 квітня 2008. Збірник наукових праць, частина 1*. (с. 389–396). Херсон: ПП Вишемирський В. С. (у співавторстві з Утевской О. М.).

В) Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

5.1. Луценко, О. Л. (2013). «Булінг по-дорослому»: психологічні особливості жертв цькування у педагогічному середовищі. *Практична психологія та соціальна робота*, (11), 43–49 (у співавторстві з Ткачук, К. Є.).

5.2. Луценко, О. Л. (2011). Психологічні особливості студентської молоді, що має тютюнову залежність. *Практична психологія та соціальна робота*, (7), 49-54 (у співавторстві з Габелковою О. Є., Петрік О. І.).

5.3. Твір наукового характеру «Руководство к тесту «Тест примативности (степени влияния инстинктивных побуждений на поведение)»; автор: Луценко Олена Львівна ((у співавторстві з Абсалямовою К. З.), №55539 від 28.05.2014.

5.4. Літературний письмовий твір наукового характеру «Опросник женской адаптивности в отношениях с противоположным полом (женского кокетства)»; автор: Луценко Олена Львівна, №55536 від 28.05.2014.

5.5. Твір наукового характеру «Руководство к тесту «Опросник нарушений здорового поведения»»; автор: Луценко Олена Львівна, (у співавторстві з Габелковою О. Є.), №55538 від 28.05.2014.

АНОТАЦІЇ

Луценко О. Л. Закономірності психологічної адаптації людини на сучасному етапі еволюції. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології. Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2018. – Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – Київ, 2018.

У дисертації представлено основні положення еволюційно-психологічного підходу до вивчення феноменів психологічної адаптації: простежені філогенетичні витoki складних та недостатньо вивчених форм поведінки зі сфер гендерної, сімейної, політичної психології, психології здоров'я, агресії, критичного мислення та примативності, як схильності спиратися на інстинктивні потяги на протигагу раціональності. Для виявлення, вимірювання та концептуалізації даних феноменів розроблено комплекс тестових методик та анкет, використані готові психологічні, соціально-психологічні, психофізіологічні, якісні та кількісні методи. Наведено результати про впровадження розроблених методик у практику. Зроблена оцінка та класифікація досліджених адаптивних патернів на групи давніх нефункціональних, давніх функціональних та нових адаптацій.

На основі отриманих у дослідженні даних показано, що онтогенетичні та філогенетичні адаптації утворюють єдину систему адаптації, в якій є переходи між адаптаціями різного функціонального значення та декілька способів співіснування філогенетичних / онтогенетичних адаптацій, що відображено у формі структурно-функціональних моделей.

Ключові слова: психологічна адаптація, еволюція, людина, сім'я, кокетство, сурогатне материнство, примативність, булінг, психологія здоров'я, критичне мислення.

Луценко Е. Л. Закономерности психологической адаптации человека на современном этапе эволюции. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.01 – общая психология; история психологии. Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина. – Харьков, 2018. – Институт социальной и политической психологии НАПН Украины. – Киев, 2018.

В диссертации представлены основные положения эволюционно-психологического подхода к изучению феноменов психологической адаптации: прослежены филогенетические истоки сложных и недостаточно изученных форм поведения из сфер гендерной, семейной, политической психологии, психологии здоровья, агрессии, критического мышления и примативности, как склонности опираться на инстинктивные побуждения в противовес рациональности. Для выявления, измерения и концептуализации данных феноменов разработан комплекс тестовых методик и анкет, использованы готовые психологические, социально-психологические, психофизиологические, качественные и количественные методы. Приведены результаты внедрения разработанных методик в практику. Произведена оценка и классификация исследованных адаптивных паттернов на группы древних нефункциональных, древних функциональных и новых адаптаций.

На основе полученных в исследовании данных показано, что онтогенетические и филогенетические адаптации образуют единую систему адаптации, в которой

есть переходы между адаптациями различного функционального значения и несколько способов сосуществования филогенетических / онтогенетических адаптаций, что отражено в форме структурно-функциональных моделей.

Ключевые слова: психологическая адаптация, эволюция, человек, семья, кокетство, суррогатное материнство, примативность, буллинг, психология здоровья, критическое мышление.

Lutsenko O. L. Patterns of person's psychological adaptation at the modern stage of evolution. – Manuscript.

The dissertation for the Doctor degree of Psychological Sciences in specialty 19.00.01 – general psychology; history of psychology. – V.N. Karazin Kharkiv National University. – Kharkiv, 2018. – Institute for Social and Political Psychology of National Academy of Educational Sciences of Ukraine – Kyiv, 2018.

The thesis presents the main points of the evolutionary psychological approach to the study of psychological adaptation phenomena: the phylogenetic origins of complex and insufficiently studied forms of behavior from the areas of gender, family, political psychology, health psychology, aggression, critical thinking and primativity (as a tendency to rely on instinctive impulses as opposed to rationality) are traced.

Specifically it were studied women's coquetry construct as a personal feature of women who can be attractive to men, to bring in their desire for long-term relationships, to financial, time and energy contributions to them; problem of relationship between the parents-in-law and their daughters-in-law / sons-in-law; surrogate motherhood; ineffective political choice; primativity and connected with it behavioral patterns: school bullying, health behavior violations and uncritical thinking.

To identify, measure and conceptualize these phenomena, a set of new test methods and questionnaires was designed, and existed psychological, socio-psychological, psychophysiological, qualitative and mathematical-statistical methods were used.

The studies were conducted during 2007-2017 and covered 2579 people (814 men, 1765 women) aged from 8 to 70 years. People of different social status are covered, including schoolchildren, students of different specialties, employees of private and state institutions, pensioners, unemployed, etc. from different cities and urban villages of Ukraine.

Results of practical implementation of the developed psychodiagnostics methods are provided.

The evaluation and classification of the investigated adaptive patterns on groups of ancient non-functional, ancient functional and new forming adaptations is made.

Part of the studied behavior patterns partially lost their adaptability, namely primativity, ineffective political choices, conflicts between “new relatives” after joining up the families, and bullying – these are ancient non-functional adaptations. Some of the studied phenomena have saved their adaptability in modern conditions, namely, women's coquetry and critical thinking which are ancient functional adaptations. There are also new adaptations that are still in the phase of forming, in particular, surrogate motherhood and healthy lifestyle.

On the basis of the conducted researches it is shown that ontogenetic and phylogenetic adaptations form a whole adaptation system, in which there are transitions

between adaptations of different functional significance. Also there are several ways of co-existence of phylogenetic / ontogenetic adaptations, which is displayed in the structural-functional models. These adaptations can co-exist in three ways: ontogenetic adaptations are manifestations of phylogenetic, ontogenetic adaptations can be built up on phylogenetic and modify them, ontogenetic and phylogenetic adaptations can function at different levels of the psyche – the first at the level of consciousness and the second – at the level of the unconsciousness. In the first case, examples of phylogenetic adaptations in the form of ontogenetic adaptations are primativity, bullying, ineffective political choices, relatives' conflicts after joining the families. In the second case, such ontogenetic adaptations as healthy lifestyles and critical thinking are built on phylogenetic ones and begin to modify them. In the third case, surrogate motherhood and coquetry are carried out at a conscious level, but at the subconscious level, they operate on the basis of phylogenetic mechanisms of cooperated parenthood, competition for the partner and resources.

For further analysis of the adaptive value of certain psychological phenomena, it is necessary to consider the environmental conditions of human existence (environment of evolutionary adaptedness), namely the factors that limit the possibility of survival and reproduction of the human population during a certain period (selection pressures).

Among those selection pressures which act in the modern period, there is an increase of unhealthy food production, environmental pollution, the high level of alcoholism and drug addiction, the HIV / AIDS pandemic, cyber-insecurity, etc. As a result, there are such new adaptations appear as the development of the eco-technologies of existence, the keen of healthy eating, etc.

Keywords: psychological adaptation, evolution, human, family, coquetry, surrogate motherhood, primativity, bullying, health psychology, critical thinking.

Підписано до друку 05.11.2018.
Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Друк на різнографі.
Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. арк. 1,8 Тираж 100 прим.

Надруковано в.....